रवयोरवयवयोर्वर्त्तमानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कर्म स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यं संयुक्ता दाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात्। द्वितीयस्तु हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्वत् आकाशादिदेशेभ्यो विभागमारभते, ते कारणाकारणविभागाः। कर्म यां दिशं प्रति कार्यारम्भाभिमुखतामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्यं सदा तस्य निष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यः व्यधिकरणस्य कर्मणो विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारणविभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम्।

यदवादि अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तदसङ्गतं तत्र चतुर्द्धा विवादसम्भवात् तथाहि द्रव्यं तम इति भाट्टाः वेदान्तिनश्च भणन्ति, आरोपितनीलरूपमिति श्रीधराचार्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः आलोकाभाव इति वैयायिकादयः इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते विभुत्वानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारं द्रव्याद्यन्यतमन्यथा नाद्यः यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकत्वप्रसङ्गात् न च तमसो द्रव्यबहिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासम्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात्। ननु तमोलक्षणमलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं, स्यादिति, नीलं नभ इतिवत् भ्रान्तिरेवेत्यलं दृढबीजधया। अत एव नारोपितनीलरूपं तमः अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणारोपायोगात् बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च। न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः तदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात्। न च विधिप्रत्ययवेद्यत्वायोगो भावे इति साम्प्रतं प्रलयविनाशावधानादिषु व्यभिचारात्। अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात्। तस्मादालोकाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुरुपपादः दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात्। नचालोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वे नालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादितेरयितव्यं, यद्रूपे यदपेक्षं चक्षुस्तदभावपक्षेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकपक्षे आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावपक्षेऽपि तदपेक्षाया अभावात्। न चाधिकरणग्रहणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यंभावानङ्गीकाराद्परथा निष्टप्तः कोलाहल इति शब्दपूर्वसपूर्वत्रो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम्। तत्सर्वमभिसन्धाय भगवान् कणादः पृथिव्याय स्तत्र द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावत्तम इति प्रत्ययवेद्यत्वेनापि निरूपितम्।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते। स चासम्बन्धसंसर्गसमवायः (अनुयोगित्वप्रतियोगित्वतादात्म्यान्यतमसम्बन्धेन समवायस्यान्यत्वमसमवायत्वम्) स च संसर्गेतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात् तत्रानादिमतः अनादिमतः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विनाशी प्रध्वंसः, प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः। नन्वन्योन्याभाव एवात्यन्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावो यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति। न चास्य पुरुषार्थोपयोगित्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्"।

शास्त्रान्ते च १०अ० २आह्निके "दृष्टानां दिष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय" इसू०। "दृष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां यागदानस्नानादीनां दिष्टप्रयोजनानां दिष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम् तथाहि "स्वर्गकामोयजेत" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थवादिकं यथा "यएता रात्रीरधीयीत तस्य पितरोऽतकुल्यामधुकुल्याःचरन्ति" इत्यादौ, क्वचिच्चौपपादनिकम्, यथा "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतमार्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचागुणरविनाशिनामेतेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमतएवां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः। ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मीमांसाकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयेष्यते पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिसम्भवादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽक्षादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः। स्मृतिकर्तृत्वेन वेदकर्तृत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न विध्युयोजनाभिधे-